

L'ENUNCIAT DE LES HORES¹

Saber dir les hores correctament en català preocupa tothom que té interès per parlar bé la nostra llengua. Això no obstant, hi ha una certa confusió sobre la formulació adequada dels enunciats horaris, perquè dins el parlant es superposen el sistema castellà estàndard i el sistema català genuí. De fet, l'únic que generalment hom té clar és que "les tres menos quart" no pot ser correcte, perquè *menos* és clarament una paraula castellana. Aleshores, hom es planteja: basta substituir *menos* per *menys* o *manco*, o s'ha de canviar tota l'expressió? Quina és la fórmula tradicional catalana per a l'enunciat de les hores?

En realitat, sembla que la tradició d'expressar l'hora ben exacta, o quasi, és relativament moderna. Als antics, no els preocupava tant com a nosaltres, conèixer l'hora i els minuts en què qualsevol cosa succeïa. De fet, encara que els hagués preocupat, els rellotges de sol, d'aigua, d'arena o de combustió d'oli que es feien servir fins que, a la darrerria de l'Edat Mitjana, varen aparèixer els rellotges mecànics, no eren gaire capaços de marcar l'hora amb una certa precisió. Quan aquests darrers començaren a generalitzar-se, a torres d'esglésies, convents, castells i altres edificis públics, la llengua ja estava plenament conformada i la formulació horària ben establerta. Vegem unes mostres de quines eren les expressions normals catalanes a l'Edat Mitjana per indicar l'hora més o menys aproximada: *a hora d'alba*, *a hora d'Ave Maria*, *a hora del sol post*, *a mig jorn*, *tocades les XII hores*, *a VI hores après dinar*, *al toc de l'oració*, *tocant l'oració*, *tocada l'oració*, *a X hores de la nit*, *ans del sol post*, *après dinar*, *entre nou e deu hores*, *hora del seny de l'Ave Maria poc més o menys* [= a posta de sol], *vers hora de tèrcia*, *a hora del seny o aquènt entorn*, *a hora de dinar o aquènt entorn*, *a hora de vespres o aquènt entorn*, *a hora del seny del lladre callat* [= hora de recollir-se dins les cases per passar la nit], *a hora de despertada o aquènt entorn*, *al sol ixent*, *a hora de mitja tèrcia o aquènt entorn*, *hora de l'esquella* [= abans de l'alba], *prop de les nou hores de nit*, *quasi entre les huit e nou hores de nit*, *vers les cinc hores*, *en hora del sopar*, *a les VIII hores après mitja nit*, *a l'una hora après mig jorn*, *devés la mitja nit*, *una hora ans del dia*, *ans lo gall no cantàs*, *hora colgaderes poc més o menys...* Altres expressions eren també usuals quan no es volia indicar una hora tan precisa: *per lo matí*, *diumenge de matí*, *dilluns en la nit*, *vespre escur*, *dimarts en la vesprada...*

No sabem quan començaren a ser habituals les expressions temporals que volien indicar l'hora exacta, però és segur que s'havien de generalitzar així com s'anava estenent l'ús del nou rellotge mecànic, que permetia molta més precisió. En qualsevol cas, aqueixes expressions heretades de la llengua medieval continuaren usant-se durant els segles XVI i XVII, al costat de les noves més precises, que apareixen ja el segle XVI:

"Tocaren a missa bisbal a sis hores y una quarta, y aquedaren lo primer toch una quarta ans de les set hores" (1527)

"Dimarts, a XXI de maig MDXXVII, a quatre hores y mija après migjorn, parí la senyora nostra reyna e princessa y emperatriu"

"arribats a la Seu a una hora y mija" (1528)

"A missa tocàrem bisbal, a sis hores y mija" (1528)

"A onze hores y mija arribà lo emperador" (1528)

"Acabà's tot lo offici a onze hores y tres quarts" (1535)

(Del *Libre de Antiquitats* de la Seu de València. Estudi i edició a cura de Joaquim MARTÍ MESTRE. Volum I. València / Barcelona, 1994.)

Aquest tipus d'expressions, comptant els quarts o minuts a partir de l'hora passada, pareix general tant en aquest segle com en el vinent, i a tot el territori català:

"les vespres sonaran [los escolans], destiu ales dos hores y mija après mijorn, de invern ja dada la una"

¹He d'agrair al meu company Joan Alegret que m'hagi facilitat una bona part de la documentació citada en aquest capítol.

(L'Alguer, 1581; "Primer sínode diocesà de Monsenyor Andreu Baccallar ", transcrit per Antoni NUGHES: *El Sínode del bisbe Baccallar. L'Alguer. Església i societat al segle XVI*, p. 238. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991.)

"Dilluns a 10 de juliol 1600... començà a eclipsar-se lo sol, i casi quan fonc a les dotze hores i un quart perdé molta de la sua claror"

"Dimecres a 12 de octubre 1605, a la una hora de migjorn i un quart, fonc lo eclipse de sol en signe de Libra"

"Divendres a 21 de maig 1621, a les set hores i un quart del matí..."

(Pere Joan PORCAR, *Dietari, 1589-1628. (Antologia)*. Selecció, transcripció i pròleg de Ferran GARCIA GARCIA. València, Institució "Alfons el Magnànim", 1983.)

"A las sis y mija de tarda tornà la patrona de Nàpols" (1603)

"Divendres de matí a les set hores y mija" (1603)

"Dimarts a 16, a les tres hores y tres quarts de la matinada, en la vila de Castelló de Empúries parí ma muller Elisabet Pujadas una filla" (1605)

"Dimecres a dotze de octubre 1605, a la una hora y un quart passat mitjorn..."

"Comensant a aclipsar-se a una hora 15 minuts y finint a 3 hores 17 minuts passat mitg dia..." (1605)

(*Dietari de Jeroni Pujades (1601-1605; 1606-1610; 1621-1625)*. Edició a cura de Josep Ma. CASAS HOMS. Barcelona, Fundació Salvador Vives de Casajuana, 1975.)

"Acabà's l'offici a onse ores y tres quarts" (1655)

"Comensà's a tocar a l'offici a les set ores y un quart y se aquedà ans de les huit ores" (1631)

"Dilluns, a 10 de janer 1678, a les onze hores y mija de la nit..."

(Del *Libre de Antiquitats...*)

"A 30 de Maig circa hora y mitja de nit, mataren al sr. Jaume Desmàs, ciutedá, en sa casa..." (1643)

("Fragmentos extraidos del Cuaderno de noticias ó cronicón de Mos. Jaume Viquet, pbro.", dins A. CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense*, p. 464. Palma, 1967 (2a))

"Als 13 Janer 1675... acodiren los familiars al St. Ofici, y comensaren circa las sis y mitja á emprendre lo acompanyament de esta manera..."

"Arribaren á la plasa del Born circa las 8 y mitja del matí"

("Fragmentos del "Llibre de memorias de cosas notables &." del Dr. Cristobal Fiol", *ibídem*, ps. 470 i 471.)

"Nota que als 10 de juliol de 1691..., envés sis horas y mitja del matí, començaren a tirar..."

("Memòries de Mossèn Jaume Avellà (1674-1711)", dins *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva*, per Antoni SIMON I TARRÉS. Barcelona, Curial, 1993; ps. 19-49.)

Però al costat d'aquestes expressions del tipus "[hora] + ...", en trobam del tipus "ans de [hora]":

"aquedaren lo primer toch una quarta ans de les set hores" (1527)

(Del *Libre de Antiquitats ...*)

"Dilluns a 22 de octubre 1612, mig quart ans de les cinc hores de la vesprada, morí Ponç Sancho"

"mig quart ans de les dotze hores de migjorn..."

(Pere Joan PORCAR, *Dietari...*)

I del tipus "... per (a) [hora]", sempre referint-se a la falta d'un quart per a l'hora completa:

"Dilluns a 4 a tres quarts per a les nou del matí, morí micer Francesch Sescases" (1603)

"Dissapte a 5 del mes de maig 1610 als tres quarts per a tres hores ans de apuntar lo dia, arribaren al mar de Barcelona deu galeras..."

"Dimarts 28 de febrer 1623, als tres quarts per las dotze de la nit, la senyora Salvadora, segona muller mia, parí un fill bo y bell"

(*Dietari de Jeroni Pujades ...*)

El pont entre unes i altres expressions ens el dóna el mateix Pujades:

"Dimarts a 2 de juliol 1602 parí ma muller un bell infant a les deu hores y tres quarts per les onze de matí"

De totes podia fàcilment sortir-ne aquesta:

"Dimecres a 29, a las 10 de la nit o als tres quarts..." (1622)

Vet aquí, probablement, l'origen de la que a partir del segle XVIII comença a generalitzar-se pel Principat de Catalunya:

"A 16 de agost de 1727, dia de Sant Roch, fóu la gran padregada als dos quarts de las 4 de la tarda"

(Celdoni VILÀ, *Amor al Rey y a la Pàtria. Vinguda de Pere Juan Barceló dit Carrasclat, en Reus. 1713-1749*. Reus, Asociación de Estudios Reusenses, 1954.)

"Als 2 de juliol de 1771, envers dos quars de sis del matí, passà a major vida..."

"Als 16 de octubre 1793, als dos quars de dotse del mitgdie, mataren la reyna"

(Memòries de la família Bellsollell (1666-1838), dins *Pagesos, capellans i ...*)

"En lo dia 24 de dit juny y hagué una haclipse de sol... qual comensà a tres quars de quatre de la tarde..." (1778)

(Memòries de Pere Màrtir Coll, *ibidem.*)

És l'única construcció que empra el Baró de Maldà al seu *Calaix de Sastre*:

"A quarts de set quedava lo cel ja més serè que nuvolós"

"Lo pare Jaume de l'Hospital a tres quarts de sis del matí..."

"En seguida del matí s'ha primer ben aclarit lo cel i vist lo sol, est después s'ha anat amagant entre núvols i, superant estos a la serenitat a quarts d'onze amb alguna espessura a ponent, a onze hores ha anat estenent-se la nuvolada oint-se algun tro, fins a ocupar dita nuvolada l'atmosfera, començant a caure gotes a dos quarts d'una de migdia, i seguit pluja algo forteta amb algun tro fins a quarts de dos..."

"Hem eixit per anar a... a 3 quarts d'onze tocats..."

(Baró de Maldà, *El Col·legi de la Bona Vida*. Edició a cura de Margarida ARITZETA. Barcelona, Barcanova, 1993.)

Durant aquest segle i el vinent la nova fórmula s'espandeix pel Principat, sense arribar a desplaçar del tot la més antiga, amb la qual a vegades fins i tot es documenta a la mateixa font:

"A 26 jané de 1747 caigé la campana y molta partida de la yglésia, a las nou oras y tres quars de la nit"

"Als 12 de agost, a 2 horas y 42 minuts de la tarda... A las 2 horas y 45 minuts y a les 3 y 14 minuts del matí del die 13... A las honse horas y 3 minuts de la nit del dit die 13..." (1798)

(Memòries de Pere Màrtir Coll, dins *Pagesos, capellans i ...*)

"1804. Mort del reverent Anton Bellsollell, de edat 30 anys 10 mesos... Fou die sis de febrer a dos quars de onse de la nit"

"Die 29 passà per Areñs de Vall a dos quars de onse del matí" (1814)

"Dia 13 abril de 1820 ha mort mon pare, als dos quarts de las dos de matinada"

"en lo dia 26 setembre 1822 passaren per esta riera, a dos quarts de quatre del matí, la divisió de mossèn Anton Coll y la de Ballasté"

"Y a un quart de sis del matí, passà un terremoto" (1823 ?)

"als dos quarts per la una de la tarde entraren en Barcelona" (1827)

(Memòries de la família Bellsollell (1666-1838), *ibídem*)

"Fills meus, ja éran dos corts de Dotze de la nit... que éran dos corts de Dotze de la nit quant bàrem haver sopat" (1807)

"ba passâ y succehî lo dia 9 del Mes de Juiny an bes ha un quart de Deu del dematí del present any 1819"

"Y a la tarde, am bes tres quarts de dugas..." (1842)

"Morí Ofegat lo dia 18 del mes de Setembre ha tres quarts de dugas de la tarde" (1843)

(*Llibre de politiqueses i curiositats. Memòries de Pau Porcet (1788-1856), pagès de Sant Boi de Llobregat*. A cura de Jaume CODINA. Sant Boi de Llobregat - Montserrat, 1995.)

"y lo dia 9, a dos quars de quatre, aribà la ynfanta ab una fragata" (1832)

"y lo dia 19 aribà a dos quars de quatre de la tarda..." (1832)

"y lo endemà dia 15, a dos quars de set..." (1833)

"y lo dia 25, a tres quars de quatra de la tarde..." (1834)

"y lo dia 7, a dos quars de sis del matí, sortí al fidelíssim janeral Llauder" (1834)

"y a dos quars de sinch sortiren per la porta del derera de Palàcio" (1834)

"y lo dia 7, a dos quars de una, aribà al Señor..." (1835)

(ANONIM, *Successos de Barcelona (1822-1835)*. A cura de J. Ma. OLLÉ ROMEU. Barcelona, Dpt. de Filologia Catalana - Curial, 1981.)

"morí a las 3 oras y 1/2 de la tarda" (1838)

"de las deu a las 11 y mitcha caygé una nebada mol grossa" (1847)

"En lo dia 21 de setembra de l'añy 1855, a las sinch horas de la tarde, se merxaran de casa las donas per anar a beura las velladas a la plaza de la festa de San Mateu y a las 6 y 3/4 del bespra, com tornaren a casa..."

"A los 19 de abril de 1857 foren com de 2 a 3 cuars de deu de la nit, com, anant des de Premià a Teyà..."

(Pau MANENT I ABRIL, *Fets de Premià de Dalt (1838-1869)*. A cura d'Albert MANENT. Premià de Dalt, 1979.)

"el dia tres de desembre, envers un quart de dotze del migdia..." (1842)

"L'endemà a dos quarts de deu de la nit els tregueren de la mina" (1848)

"sentiren un rellotge que assenyalava 2/4 de 12 de la nit" (1848)

"envers d'un quart de set a dos (quarts) de la tarda" (1859)

"dia 16 de novembre de 1861, envers 2 quarts de 7 del vespre"

(*El llibre de Jaume Galobardes (1776-1863). Crònica del seu temps.* Santa Coloma de Gramanet, Ajuntament, 1992.)

"Mars 3. A las 11 y 1/2 del matí caigué una pedregada bastan forta" (1847)

"Juliol 11. ... a cual notícia que se rebé a las 8 1/2 de la nit..." (1847)

(Diari de la casa Ramis-Milans, dins *Pagesos, capellans i ...*)

Encara avui en tortosí coexisteixen combinats els dos sistemes: "les tres i quart", "les tres i mitja", "les tres i mitja i cinc", "tres quarts de quatre". Fora del Principat, però, sembla que aquesta expressió horària moderna no s'hi desenvolupà, encara que hi trobam l'antecedent immediat:

"Dilluns a 4 10bre. prengue mall anel costat esquerra alas 9 de la nit a la mia consorte Frencina Anna Amoros y Ferrer y el die 11 del metex estant milor mori alas 8 y quart del matí" (1757)

"Dimars a 14 Agost a las 8 y mitje dela nit..." (1759)

"Dilluns a 3 7bre a las 3 y mitge de la tarde..." (1759)

(Juan PARERA, *Dietari d'un ciutadà de Mallorca*, I. BSAL, XXI (1926-27), 301.

"Dit any, dia 15 agost, a la una y mitja" (1777)

"Dit any 1779, dia 4 de setembre, circa las onse horas y mitja del matí"

(Tomàs AMORÓS, *Relació de algunas curiositats escrites, comensant lo any 1740...* A cura de Carme SIMÓ. Palma - Montserrat, 1983.)

"A les 3 2/4 de la tarde..."

"a les 3 3/4 de la tarde..."

"Divendres, a les tres i mitja de la tarde es mort el Colegiat de lleis Dn. Benet Pelegrí"

"som surtits a les onze 1/4"

"son surtits a 3 quarts per la una en assumpto a seguretats de Pau Gibert"

"havem treballat fins a dos quarts per la una"

(*Dietari del Doctor Fiol*, BSAL, XXIII i XX)

"Disapte S[an]t, de vesprada entren a completes al segon toch de salve, que és a les 4 y quart"

"al segon toch de dobla, que és a les 9 y un quart"

"Dia de S[an]t Jordi, es canta la dobla a les 8 y mija y es va a la processó a les 9"

"Dia de S[an]t March, ix la processó de les rogacions a les 8 y dos quars"

"Tèmpores de la Ssma. Trinitat, entren de matí als 3 quarts, el disapte als dos quarts"

"Entren a primera als tres quarts"

"Vespra de Nadal, es toca a prima a les 7 y mija y entren a les 8 mija"

"Els dies que es canten totes hores ans de la dobla, se entra en lo cor als 3 quarts, ço és, un quart ans del primer toch de dobla"

"En la quaresma, completes se entra a les 3 hores, y si a.y maytines, als 3 quarts, y si a.y completes, ab aniversaris, als dos quarts..."

(Document de 1713 de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Elx, dins Antoni MAS I MIRALLES, *La substitució lingüística del català (l'administració eclesiàstica d'Elx en l'Edat Moderna)*. Alacant, Diputació Provincial, 1994.

"Prop de tres quarts per les dues, entrárem á la Fonda" (*La Roqueta*, 41, 1, 1)

"[1900] Die 27. A les quatre y tres quarts, a cavall cap a Núria per l'ull del Ter y el coll de les nou creus."

(Antoni Mª ALCOVER, *Dietaris de les eixides (1900-1902)*. I. Edició a cura de Mª Pilar Perea. Barcelona, Universitat de les Illes Balears - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.)

A Castelló i el seu entorn es manté bé aquest sistema tradicional ("les tres i quart", "les tres i mitja", "tres quarts per a les quatre"), substituït a la llengua col·loquial de moltes altres comarques per un sistema acastellanat ("les tres i quart", "les tres i mitja", "*les quatre menos quart"), que a Mallorca competeix amb un d'autòcton més modern ("les tres i quart", "les tres i mitja", "falta un quart per a les quatre").

Sembla, en definitiva, bastant clar que dins la tradició catalana coexisteixen diverses formulacions:

a) la que segueix l'esquema "[hora] + [minuts/quarts/mitja]": *les 5 i deu minuts, les 5 i (un) quart, les 5 i mitja, les 5 i mitja i cinc (minuts), les 5 i tres quarts...*

b) la que segueix l'esquema "[minuts/quart] + abans de + [hora]", només per a períodes inferiors a la mitja hora: *20 minuts abans de les 5, un quart abans de les 5...*

c) la que segueix l'esquema "[quarts] + per a + [hora], comptant els quarts passats, no els que falten: *dos quarts per a les 5, tres quarts per a les 5...*

d) la que segueix l'esquema "[quarts] + de + [hora], comptant els quarts passats, no els que falten: *un quart de 5, dos quarts i mig de 5, tres quarts de 5...*

e) la que segueix l'esquema "(falta/manca) + [minuts/quart] + per a + [hora]": *falta un quart per a les cinc, manquen 20 (minuts) per a les 5...*

Qualsevol d'aquestes expressions és, doncs, vàlida per indicar l'hora no rodona. Cal, però, tenir en compte:

- que la d) és geogràficament pròpia només del Principat;

- que aquesta i les altres són combinables entre sí, de tal manera que, segons les comarques, és usual el tipus a) en la primera mitja hora i el tipus c), d) o e) en la segona: *les 5 i quart - tres quarts per a les 5 / tres quarts de 5 / (falta/manca) un quart per a les 5;*

- que la b) és avui en dia poc usada.

No té gens de tradició, i sembla respondre a un simple calc del castellà, l'expressió del tipus "[hora] + manco/menys + [minuts/quart]: **les 5 manco/menys (un) quart, *les 5 manco/menys 25 (minuts)" ...*